

Horváth János

GYULAI PÁL

Részletek az 1927/28. tanévben tartott egyetemi előadásból

Bevezetésül. Miért választottam ezt a tárgyat?

1) Azokra tekintettel, akik fejlődéstörténeti előadásaimat hallgatták. Mert eljutottam a nemzeti klasszicizmus koráig, sőt vázoltam röviden az azutáni fejleményeket is, de a nagy korszak irodalmának elvi álláspontját (irodalmi tudatát) már nem volt módomban részletezni. A korszak kritikussát, Gyulai Pált tanulmányozva, ezt módomban lesz megtenni. Az ugyanis a célom, hogy a jövő félévben is folytatom e kollégiumot, de ha már Gyulaival végeztem, nagy kortársai, részben mesterei (Arany, Kemény; Salamon s mások) irodalomfelfogását is ismertetem, s talán sikerül összeállítanom a magyar klasszicizmus irodalmi elvrendszerét.

2) Első és fő tárgyam azonban Gyulai Pál lesz. Nemcsak volt hallgatóimat tartom tehát szemmel, hanem számukra pótlást adva, egyúttal önálló egészet adok az újaknak.

Gyulai Pál mint költő, mint novellista, mint kritikus, mint irodalmi vezér, mint akadémiai szónok, mint stilművész, mint tanár s csaknem azt mondanám, elsősorban mint ember irodalmunk legtisztéletreméltóbb alakjai közé tartozik. Irodalmi gyakorlatában nem méltatlan társa azoknak a legnagyobbaknak, akikkel szerencsés volt egy dicső, de válságos korszakban együtt élni és működni, mint kritikus és irodalomtörténész pedig irodalmunknak akkor legújabb nevezetes szerzeményeit, Petőfi, Arany nemzeti klasszicizmusát kodifikálta, propagálta, védelmezte s állította a közítéletben az őt megillető polcra: irodalomtörténetünk értékarányait korszakos jelentőséggel igazítva hozzá a fejlődés új tényeihez. Összefüggő irodalomtörténetet nem írt, de a Toldy-féle koncepciót ő alakította át olyanná, aminőt Beöthy Zsolt irodalomtörténeti munkája óta megszoktunk. Benne az irodalom gyakorló művelője s az irodalom tudatos szemlélője, vizsgálója oly egységben mutatkozik, mely gazdag tanulságokra nyújt kilátást a tanulmányíróknak.

3) Tisztán ily irodalmi szempontokon kívül az erkölcsiekben is nagy nyereség lehet számunkra vele foglalkozni. S nem tagadom, hogy most az egyszer ez volt főszempontom a tárgyválasztásban, bár máskor sem mellőztem ezt. Erkölcsi érdeke kettős: emberi egyénisége, jelleme hívja elő az egyiket; erről majd alább. A másik azonban szorosán összefügg kritikai elveivel, irodalmi tanaival, *ízlésével*.

Ízlése, mint nagy kortársaié, nem csupán esztétikai rendszer és állásfoglalás, bár elsősorban az, s bár pozitív követelményei esztétikaiak (poétikaiak). Vannak feltételei és tilalmai, melyeknél fogva az ízlés egyetemesebb szempontú ítélkezéssel egyeztetni össze magát. A szép (művészi, költői) kategóriáján kívül más értékek egyidejű tiszteltetben tartását is megköveteli ez az ízlés. Ily értékek: a *valóság* (nemcsak az anyagi, hanem még inkább a lelki, a lélektani) és az *erkölcsi eszme*. Nem ezek szolgálatába állítja az irodalmat, de ezek tiszteltetben tartását megköveteli tőle. S ezeken kívül még egy nagy közösségi érdeket tart szemmel ez ízlés: a magyarságét, mint *nemzetét*. Ezt sem politikai követelményként, korántsem; hanem oly módon, mint az előbbi kettőt: vagyis ennek a sérelmét sem engedi meg.

Ez utóbbi érték kategória szemmel tartása és az esztétikaival való összeegyeztetése hosszú, előző fejlődés eredménye, s tulajdonképpen mérséklése annak a korábbi egyensúlyozatlanságnak, melyben a politikum s a hazafiság mintegy irodalmi értéknek számított. Gyulai és kortársai ízlése nem a magyarságot, nem a hazafiságot, hanem a művészileg tökéletest becsüli az irodalomban, de valóságérzéke természetesnek tartja, ha a művész a maga tapasztalati világából sarjad ki tárgyával, érdeklődési körével együtt, ha művészete formáiban s jellemében magyar.

Van azonban az említett közösségi érdeknek tagadhatatlanul politikai értelme is: a nemzeti *lelkiismeret* követelménye ez, melyet az 1849-es katasztrófa s annak a nemzeti létet veszélyeztető következményei fejlesztettek ki e nagy korszak vezéreiben minden addiginál finomabbá, érzékenyebbé s oly fokúvá, hogy azzal minden szellemi tevékenységnek, minden közéleti és közösségi funkciónak számolnia kellett. Azt mondhatnám: e klasszikus ízlésben van bizonyos Deák Ferenc-i elem. Óvatosságot, mérséklést jelent ez, gondot arra, hogy a nemzet jövőjét, biztonságát ne veszélyeztessük semmi megnyilatkozásunkkal, az irodalmival sem. Szenvedelmek felizgatásától, céltalan illúziók táplálásától tartózkodjunk stb. Ma hajlandók egy bizonyos oldalon ezt az ízlést politikailag elfogultnak minősíteni, sőt irodalmon kívüli tendenciájúnak, holott az akkori valóság éppen mérséklést jelentett az előzményekhez képest, nem ugyan irodalmi céllal, de nemzetféltő politikai gondolkodásból.

Mindez együttvéve azt jelenti, hogy Gyulai Pál és társai nem ismertek el oly ízlést jogosultnak, mely független volna a nagy közösségi eszméktől, s azok érdekét veszélyeztetné. Nem rendelték alá semmi másnak a maga területén, csak kijelölték jogkörét, s biztosították vele szemben más érték kategóriák sérthetetlenségét. Az ízlést nemcsak az esztétikai tetszés állásfoglalására bízták; meg voltak győződve róla, hogy az ízlés „*kapcsolatban áll az erkölccsel s a helyes gondolkozással is*” (Salamon Ferenc).

Egész emberek voltak minden szellemi tevékenységükben; értékérzetük nem egyoldalú volt, hanem teljes, s amit az élet (lelki élet) egyik oldalán értéknek ismertek el, azt nem tagadták meg a másik oldalon sem. Ízlésük tehát nem elszigetelt (vagy pláne önkényes) lelki funkció, hanem a lélek minden vonatkozásban kiművelt ítélőerejének jelentkezése az irodalmi téren. Ízlésük nemcsak önmagában, irodalmi jellegében klasszikus, hanem harmóniában állván az érték tudat más elemeivel is: klasszikus emberiség és klasszikus magyarság függvénye is. Innen nagy nevelő, erkölcsi hatása. Annál szükségesebb ma, mert azóta e nemes harmónia megbomlott, s az irodalom, az ízlés is egyensúlyát veszítve tévelyeg.

Gyulai Pál tanulmányozásából erkölcsi nyereség, mint mondtam, az ember, az egyéni jellem megismerése is. Nem tudom, a mai fiatalság tudatában milyen vonásokkal él Gyulai Pál szellemi arcképe, vagyis jutott-e még el hozzá az iskola s az irodalomtörténet helyes tanításai közül egy és más abból a torzképből, melyet a közvéleménybe korábban szuggerált az általa megtámadott írók és politikusok sértett hiúsága s az a tekintet nélküli őszintesége, mely népszerű bálványokat és eszméket nem félt megtámadni, bármily megítélésben részesüljön is azután.

Tehetségtelen költő, aki irigységből és önzésből támadja az igazi tehetséget; elfogult, epés kritikus, aki mindig mérges és rosszindulatú a maga klikkjén kívül mindenivel szemben, s legfőbb gondja, hogy hatalmát biztosítsa az ifjabbak elnyomhatása végett: ezek még az enyhébb vonások azon a torzképen. Népszerűtlen kiváló magyarról lévén szó, természetes, hogy hazafiatlannak, sőt hazaárulónak is megtették.

Az igazság pedig ez: egyik legnagyobb büszkesége lehet a magyarságnak, hogy sok hasonló, sok rokon jellemű nagyság között ilyen fia is volt. Gyulai Pál emberi egyéni-

sege egyik legnagyobb kincsünk. A Kölcsey, Széchenyi, Petőfi, Arany, Deák stb. sorban, az emberi jellem és erkölcsi nagyság e remek sorában ő méltó helyen áll, s mégis jelentkezési formájában mindeniktől eredetileg különbözik.

Lesz módunkban közelebről megismerkedni vele. Ezúttal csak ennyit: az *erkölcsi közvetlenség* páratlan remeke az ő egyénisége. Leginkább Petőfihez hasonlítana e tekintetben; de Petőfi romantikus jellemkultusza és heves személyisége nincs meg benne. Közvetlen: mert nem patetikus, nem szónokias, nem prédikátori, nem törvényhozóilag bölcs, nem megfontolt, aggályos, kesernyés, dogmatikus, szemérmes vagy kíméletes, hanem szinte gyermekileg naiv, mintha öntudatlan volna, mintha csak a bölcsőből hozta volna magával, s nem önnevelés, gondolkodás, önművelés, élmények eredménye lenne. (Mint prózája, mely oly természetes és egyszerű, mintha nem sok gondnal képezte volna ki olyanná.) Az erkölcsi megnyilatkozás oly természetes volt nála, mint a lélegzés, de annyira életszükséglet is. Nem is látszott tudni róla, hogy ez ily mértékben csak az ő sajátja, úgy gondolhatta, hogy – mint a lélegzés – ez is minden ember szükséglete, s így nincs vele mit dicsekedni. Soha nem is érezte senki mással a maga magasabbrendűségét; ha volt a világon valaki, akinek az emberi egyenlőség nem tan, hanem természetes tény volt: az Gyulai Pál volt. Szívesen szóba állt bárkivel, ismerőssel és ismeretlennel, arisztokratával és napszámossal, egyetemi hallgatóval és kisiskolás gyermekkel, hivatalos helyiségben, utcán vagy otthon és bármikor: és mindenkiel szemben ugyanaz volt, s mindenkiel egyformán beszélt.

E közvetlenséget kedélye is ösztönözte. Az epés kritikus közkeletű, kitalált képe helyett derült, vidám, társalkodó kedély volt az övé. Minthogy szava és gondolata, cselekedete és szándéka között sohasem volt különbség, s minthogy lelkiismerete ösztönzéseit sohasem hagyta meg néma intellemtnek, hanem szólt és cselekedett nyomban és áltekintetek nélkül: békében élt magával, sem önváddal, sem belső küzdelmekkel nem kellett zavarnia magát, s leghatalmasabb csatáit is vidám kedéllyel vívta. Nem ingerültség, hanem harckészség jellemezte. Harmonikusabb kedély alig képzelhető.

Erkölc, józan ész, meggyőződés nehéz és sokakat komorrá, keserűvé tevő kötelességeit vidáman, gyermeteg kedéllyel s bizonyára boldogan teljesítette, rajongás vagy személyes ingerültség minden jele nélkül; mintha a földön nem volna egyéb dolgunk, mint hogy erős meggyőzésekre tegyünk szert, s azok szerint szóljunk és cselekedjünk, vagyis mintegy azoknak legyünk eszköze, szerszáma, fegyvere.

Amit modorában éles kíméletlenségnek mondanak, az semmi egyéb, mint teljes őszinteség, mely nem a személyt, hanem a tárgyat, az elvet, az eszmét nézi. Amint a maga személyét sohasem keverte bele elvi küzdelmeibe, úgy ellenfelének sem a személyét nézte, hanem az elvet, melyet amaz képviselt. Ami jogot magának megkövetelt, azt minden embernek megadta: a bírálat jogát s a megvitatását.

A hiúságot, nagyképűséget, nyegleséget szívéből utálta, vagy inkább nevetséges gyarlóságnak tartotta. Benne ezekből egy szemernyi sem volt, színlelni pedig még taktikából sem tudott volna. Úgy járt-kelt, oly fehéren és tisztán az álnok és személyes érdekeket hajhászó világban, mint maga a jó lelkiismeret; s felemelő tudat volt, hogy van itt egy ember, kinek az az eredetisége, hogy nem leplezi magát s az igazságot.

4) Még egy okból választottam előadásom tárgyául. Tanítványai közé tartoztam én is az egyetemen, tanári tevékenységét ismerem, s meg tudom ismertetni hallgatóimmal is. Akit életében jól ismerünk, azt mindenesetre helyesebben tudjuk látni és felfogni, mint akit csak műveiből ismerhetünk meg, s hívebben és teljesebben azoknál, akik őt sohasem látták. Kötelesség is tehát, hogy akik ily kedvezőbb helyzetben va-

gyunk, tovább plántáljuk az élő valóság emlékét, s tanúságot tegyünk arról a mély benyomásról, melyet lelkünkre gyakorolt. Nem apró külsőségekre gondolok vagy afféle naplószerű kuriózumok közlésére, hanem pusztán arra a segítségre, melyet az emlékezet összessége nyújt a kiváló ember helyes méltatásához, s arra a melegségre, mely évtizedek távolán át is körülömlí egykori emlékeinket.

Mindamellet Gyulai Párról mint egyetemi tanárról is egypár szót bevezetőleg: 1) Mint előadó (itt az egyetemi előadás különféle típusai; Beöthy, Széchy, Heinrich, Alexander, Katona, Riedl; Pasteiner; – Gaston Paris, Brunetière, Lanson – egy-egy mondattal). 2) A szemináriumban.

1) Nem volt úgynevezett jó előadó, a folyamatos beszédnek nem volt mestere. Tulajdonképpen jobban illett volna hajlamaihoz a társalgás, szóváltás, vitakozás. Ha magára maradva előadni kényszerült, lassúvá és töredékessé vált. Mennél kitűnőbb, gondosabb stilszta, annál inkább hozzászokik ily lassúsághoz és nehézkességhez; a kész írás eltörli készülése nehézségeinek az emlékét, a beszéd elárulja.

Az én időmben már csak régibb előadásait ismételte; régi litografált jegyzetet hozott be, esetleg egy-egy, a tárgyról szóló tanulmányt, könyvet (a magáét is), s azokból segített magán. Mindamellet szívesen hallgattuk; személyes jelenléte vonzott; mert érzelmileg mindig teljesen részt vett a régi jegyzeteiből felújított tanításaiban, elannyira, hogy rég tudott (tőle tudott!) dolgokat is szinte a felfedezés élénkségével adott tudunkra és ajánlott figyelmünkbe. Valami kedves, naiv gondoskodás volt ebben; nehogy ilyen fontos dolog (asszonánc stb.) ismeretlen maradjon előttünk. Ha kisegítésül egy-egy tömören megfogalmazott mondatot felolvasott könyvéből (pl. a TOLDI három részének hangulati másféleségéről), az egészen kirítt előadása szaggatott modorából, rajta pedig némi meghatottság vett erőt, mintegy elárulva a remek szövegezés egykori érzelmi forrásait.

Ha bizonyos fokig az előadó-képesség hiányát kellett észlelnünk benne, viszont nem is volt katedrai modorában semmi póz, semmi teátrális vonás. Inkább valami naiv elkomolyodás, régi megszokás volt az már, s eredete kétségkívül valami ünnepélyes elfogódottság lehetett. Amint aztán beleélte magát tárgyába, a kínákozó alkalom szerint fordult hangulata, személyes emlékei feléledtek egy-egy ponton (pl. ha Aranyról volt szó), polemikus kedve talált prédára, felolvasott (verset) s meghatódott, vagy ha olyan volt a vers (BANKÓ LEÁNYA), jót nevetett rajta.

2) A szemináriumban. Indexalírásakor (nők, papok; hová való? stb.) – A tanári szobából mindjárt átjött; portorico; hol ült? hát ki az már megint? „uram”, „barátom”; ki mit ebédelt? ki hol járt? színház, Kisfaludy Társaság; mi a véleménye róla; a levelező könyv. – Na de menjünk! végig a folyosón; ő a kulcsomót zörgetve, mi utána; hogy terelte be a jogászokat. Anekdotái (Kölcsey, Brettyó, Fraknoi, Deák, Görgey, Kiss József), emlékezései.

Szerette az önálló véleményt, sőt a kötekedő ellentmondást; de az ilyennel ő is kötekedett, sohasem felejtette el, hogy milyen merész véleménye volt az illetőnek valamiről. De megbecsülte a csendes és komoly ragaszkodót is, sőt ahhoz lett bizalmasabb.

A teremben maga mellé ültette a felolvasót (rendszerint szakvizsgadolgotat olvastak fel). Behunyta a szemét, úgy hallgatta; mintha szunyókálna; egy-egy gyengébb passzuson, ezt kihasználva, át akart szaladni a felolvasó; ő azonban: „mondja csak ezt még egyszer, barátom!” – Gondolatmenet zökkenéseit, merész, túlzó állítást, kifejezésbeli hibát el nem szalasztott, s ezekkel kapcsolatban alkalmi, fesztelen fejtegetésekbe bocsátkozott, kedvesen zsörtölődve s nagyon tanulságosan. Az ilyen kritikának szín-

te preventív hatása van. Előre jól éreztük dolgozataink gyöngéit. Némelyek szándékosan meghagyták az ilyen részleteket, hogy azok kapcsán az öregúr beszélgesse el az órát. – Szerkezet és gondolatmenet világossága, mértéktartás ítéletben és szóhasználatban, a frázis megvetése: körülbelül e három legfőbbet tanultuk meg tőle.

A kritikát teljesen fesztelenül és tartózkodás nélkül gyakorolta. A kezdők hibáival folyvást asszociálta, együtt látta az irodalomnak általa ostromolt félszégeit: Rákosi Jenő (*Budapesti Hírlap*) helyesírását s magyarra átírt idegen szavait (dezsöné), tragikumelméletét, nyelvújítás-ellenességét, mivel kapcsolatban „Simonyi urat” sem hagyta szó nélkül (Tárnokvölgy: az én vizsgámon).

Óra után némelyek rendszerint hazakisérték. (Ide: külső megjelenése; csinos, rendezes öltözködése, szürke cilindere. Meg-megállása; szóba állása valakivel, gyerekekkel. L. Riedl emlékbeszéde, 14. o.) Lakására is el-elhitt némelyeket, sőt Leányfalvára. Ha vendége volt (pl. Lévay), annak bemutatott, s részesített beszélgetéseikben (kirándulása Miskolcra Görgeyvel). Lakása (Sándor u. 13.). Az öreg Fáni. Magánya; de eljárt hozzá a szeretet, s ő végig jó kedéllyel, panasz nélkül élt.

Mindenek ellenére óráira aránylag kevesen jártak. Formailag vonzóbb előadókhoz sereglettek inkább. Egyszer azonban sokan jelentek meg – nem tanulni tőle, hanem tüntetni ellene. Ez 1899 őszén volt. Akkor mondott le a Kisfaludy Társaság elnökségéről (az aradi honvédelemkére küldendő koszorú).

Amit A NÉPSZERŰSÉG című versében a magyar népnek mond, az ifjúságnak is elmondhatni:

„Füledbe súgnak s távolról se' véled,
Hogy mennyi mindent elhűtetnek véled.”

*

Végképp Pesten (1862 közepétől élete végéig) 1. 1862 közepétől 1872 végéig

Indokolt, hogy kiforrottsága e nagy időszakából az első tíz évet külön vegyük. 1873-ban indítja ugyanis meg a *Budapesti Szemlét*, s szerkeszti élete végéig. E tény maga is elég lenne a jelzett taglalásra, mert innen kezdve van saját folyóirata s teljes kritikai függetlensége. Akadémiában, Kisfaludy Társaságban ez évtizedben (1870-esben) kezd nevezetesebb szerepet játszani, ugyanabban lesz egyetemi tanár (1876). Mindez, mint a maga helyén majd kifejtjük, nagy jelentőségű változás. Lássuk tehát egyelőre az odáig terjedő tíz évet, állandó pesti tartózkodásának ez oly sok tekintetben gazdag, első évtizedét.

Mint láttuk, 1862. június végén költözött fel Pestre. Innen kezdve a következő hivatalai voltak: mindjárt július elején átveszi Pompérytól a Magyar Írók Segélyegyletének titkári teendőit, s végzi egészen 1876-ig; ez elég sok dologgal, levelezéssel járt, s a hírlapokban is negyedévenként közzé kellett tennie az egylet pénztárnoki jelentéseit. – Segédkezett Arany Jánosnak az 1860 novemberében megindult *Szépirodalmi Figyelő*, majd az 1863. január 4-től 1865. június 25-ig fennállott *Koszorú* szerkesztésében. A *Szépirodalmi Figyelő* szerkesztése Pestre érkezése után csakhamar reá maradt. „Bezzeg magadra hagytalak a Figyelővel” – írja neki Arany Szliácsról, 1862. augusztus 28-án, ekkor már két számot kapott belőle ott. Szliácsi kúrája körülbelül szeptember 10-ig fog tartani. „Bolond Miskát, látom, megfűsülte egy kisé. Ne gyűjts sok eleven szentet a fejemre” – írja tovább. (Tóth Kálmán élelclapjának KATANGKÓRÓK című cikksorozatát

figurázta ki az augusztus 21-i számban). A *Koszorú* szerkesztésében is részt vett. 1862. december 19-én írja Gáspár Jánosnak, hogy most Arany lapjába kell írnia, mert nincs egy betű kézirata, s egy hét múlva már szerkeszteniük kell az első számot. Sokszor reáeshetett a szerkesztés nehezebb fele. 1865 elején Aranyné sokáig veszélyes beteg volt, s így dolgai a szerkesztőségben megszorodtak. Ugyanekkor új, vesződséges hivatala, a színtanoda is sok idejét elrabolja. (Lásd levelét Szabó Károlyhoz, 1865. február 2.) Tanított 1864-ig a pesti református gimnáziumban (ott, 1864–1869, Thaly Kálmán lett az utóda); 1864-től 1870-ig a színiképezde aligazgatója s dramaturgiai szaktanára volt; tagja a Nemzeti Színház drámavizsgáló bizottságának is. Csengerynek is segédkezett a *Budapesti Szemle* szerkesztésében, illetőleg maga szerkesztette 1865–66-ban, mikor Csengery országgyűlési képviselővé választott. 1866. január 2-án írja Szabó Károlynak, hogy most a *Budapesti Szemle* szerkesztője; Csengery rábizta, míg az országgyűlés tart. Az Akadémiában (melynek 1867. január 30. óta rendes tagja) 1872 januárjában az I. osztály titkárává választott meg (ekkor mondott le színiképezdei állásáról). Az 1867-i képviselő-választáskor fellépett jelöltnek, de megbukott (íj. Kossuth Lajossal szemben, ki tulajdonképpen el se fogadta a jelöltséget). Szabó Károly közli vele azon „népgyűlés” lefolyását, melyen Kossuth Lajost jelölték, bár táviratát is felolvasták, mely szerint nem fogadta el a jelölést. Gyulai Pál neve itt nem fordult elő: „*lett volna még nagyobb zaj s bizonyos scandalum*”. Gyulai Pálnak nem fájt a bukás; életben, irodalomban volt már elég része benne. A párt léptette fel; nem ő bukott, hanem a Deák-párt, s ezt fájlalja. Deáknak is rosszul esett a kudarc, Mikónak még inkább. Mint-hogy Kossuth Lajos még nincs huszonnégy éves, a választást meg fogják semmisíteni. (Lásd Szabó Károly levelét hozzá, 1867. október 25. és Gyulai Pál levelét Szabó Károlyhoz, 1867. október 30.)

Mindez tömör munkát jelent. Irodalmi nagy tevékenységén kívül pedig még kiadta a RÉSZVÉTEK KÖNYVÉ-t (a Magyar Írók Segélyegyletének albumát), 1863; PETŐFI SÁNDOR VEGETYES MŰVEI-t három kötetben, előszóval, 1863 (ezt a rendőrség lefoglalta előbb, Gyulai Pálnak sokat kellett ez ügyben futkosnia; lásd levelét Gáspár Jánoshoz, 1862. december 19.); VÖRÖSMARTY MINDEN MUNKÁI-t tizenkét kötetben, Vörösmarty életrajzával és jegyzetekkel, 1863–64 (lásd levelét Szabó Károlyhoz, 1863. augusztus 15.: „*A Vörösmarty kiadása megöl. Mindennap két ívet kell revidálnom s összevetnem a régi kiadásokkal, e mellett a Koszorú, feleségem betegsége, drámaírási, tanítási, írói segélyegylet annyira igénybe veszik időmet, hogy egészen oda vagyok*”); Pákh Albert humoros életképeit, 1870; KEMÉNY ZSIGMOND TANULMÁNYAI-t, 1871. Különösen első pesti éveiben volt túlterhelve munkával, amint látható. Szabó Károly 1863. szeptember 9-én írja neki: úgy hallja, a pesti igen is munkás élet nagyon megviselte, kímélje magát; 1864. január 29-én pedig: „*Látom, hogy roppantot bírsz dolgozni; irigyellek.*”

Maga Gyulai Pál is borzasztó két évnek mondja ezeket (Szabó Károlyhoz, 1865. február 2.). A sok dologhoz ugyanis neje betegsége is hozzájárult.

Családi körülményei. Mikor Pestre jött, kis leánykája, Aranka, hároméves volt, fia, Kálmán egyéves mulhatott. Egy hónappal Pestre érkezése után, 1862. augusztus 31-én született harmadik gyermekük, Margit. (Keresztszülők: Gr. Nádasdy Lipót és felesége.) Felesége, úgy látszik, sokat betegeskedett e két év alatt; emiatt adósságba is keveredett. 1864 végével azonban javult egészsége; Gyulai Pál ekkor jobb időket remélt, derekabb munkára készült (Vörösmarty életrajza?). 1866 elején (március) azonban felesége, mint Tompa leveléből látni, ismét betegeskedett. 1866. szeptember 10-én kolerában halt meg. Hogy mit vesztett benne Gyulai Pál, azt költeményei mutatják legjobban. Gyulai Pál magára maradt egy hétéves meg egy négyéves kisleánnyal és

egy ötéves kislel, a „három árvával”. Nyolc évi boldog házasság után az örökös özvegyiség negyvenhárom éve következett, több, mint amennyit Gyulai Pál odáig élt. Eljötték azok a szomorú napok, melyekről boldogsága első hónapjaiban oly balsejtelemmel irt volt Arany: „Ne sajnáld tőlem e három hónapot, tíz súlyos év kárpótlása ez, s ki tudja, hány szomorú nappal kell még visszafizetnem.” Az Úri utcai Orczy-házba, melynek egy aranyműves boltjában vette volt neje mátkagyűrűjét, most már évenként a virágárus boltjába járt el, hogy koszorút vegyen neje sírjára.

Nemrég, 1863-ban, még bölcsődalokat irt: „Hunyd be szemed' és hunyd be a szád', Föld ne riaszd jó édes anyád”, felesége mosolygásában gyönyörködött, mely vidám vagy bús, örökké szívből szívbé foly, örömbé-búba csak szeret, mely emlékezteti boldogsága hajnalára, s éveken átugorva eléje varázsolja őt, mint anyát, aki kislányát, fiát ringatja, melyben földi s égi oly enyhítőn olvad össze:

„Oh e mosoly őrcsillagom,
Attör minden borúlaton,
Világút, biztat, int, vezet,
Magszenteli küzdelmimet.”

Nemrég, csak az elmúlt ősszel (1865) meglepte őt is az a méla hangulat, mely Petőfi gyönyörű őszi dalát ihleté (ITT VAN AZ ŐSZ), s melen mosolyogva néz idő múlására, ifjúság lassú elhanyaglására, az „észrevétlen, loppal lépve, csendesén” jövő őszre – mert boldogságában nem érzi, szíve nem gondol reá; még együtt képzelet megöregedésüket, s azért nem félattól: „Már fehérlik egy-egy fűrtöm, Tied is fog, kedvesem!” – Még csak nemrég, 1866 valamelyik tavaszi vagy nyári hajnalán megadatott neki, hogy boldog ihlettel átérezze, megdaldolja azt a vidámitó, életkedvet adó, álomnál is szebb gyönyörűséget, mely ébredéskor a családban fogadja: hitvese édes mosolyát, a gyermekek elkezdődő csevegését, mikor „zendül kinn a madársereg” (HAJNALBAN).

Az a mosoly, őrcsillaga, egyszerre elborult; az a haj a földi életben meg nem fehéredhetett; ebből az ébredésből örökre elmaradt a hitves, az anya, s a vidám, boldog dal közvetlen szomszédságában felhangzik a költő örök gyászának első, felejthetetlen mélységű alkotása: „Három árva sír magában”, s nyomában hosszú éveken át a bánatos emlék fájó, nehéz, lassanként enyhülő, de soha egészen el nem hallgató sóhajtásai szállnak lantjáról, költészetének e nagy áron vásárolt legszebb gyöngyei.

Gyulai Pál erős lélek volt. De az ilyenek fájdalma mélyebb, mert ragaszkodásuk is teljesebb; veszteségüket egészen érzik, de elbírják. Fájdalmát magának (költészetének) tartotta meg: a közéletben ment tovább „rendeltetése pályafutásam”. Nem mintha feledni tudta volna, hanem mert oly erős volt, hogy magával szemben, legnehezebb élménye alatt roskadozva is érvényesíteni tudta azt az etikai elvét, mely a közéletben a magánszemélynek nem enged érvényesülést, de amatt ennek rovására is érvényesíti.

Költeményt nem sokat irt e tíz év alatt; évenként egyet-kettőt, s csak 1868 és '69-ben többet (négyet, illetve hatot).

Új jelenség: a szatíra nagy térfoglalása. (Eddig csak anekdotikus formában: A TUDÓS, 1846; vagy csattanóként: PÁRBAJ ELŐTT, 1855; műfordításban: Heine: 1849 OKTÓBERÉBEN, 1855; és népmesei forrású allegóriában, IGAZSÁG ÉS HAMISSÁG, 1860.) Legnagyobb részét kritikusi pályáján szerzett tapasztalatai adták kezébe a tollat; a gúnyt bírálatában eléggé alkalmazta, mint félelmetes fegyvert, melynek épp azért lehet hatása, mert félnek tőle. Az azonban személyi gúny volt, bár tárgyi érdekből. Találunk ilyen szatírái közt is, de köztük a legjelesebbek, még ha részben személyi forrásúak is

végeredményben: általános közéleti hibákat vagy típusokat, vagy olykor az egész nemzetet teszik meg tárgyuknak. A SZÉCHENYIESKEDŐK (A RÉSZVÉT KÖNYVÉ-ben, 1863); részben Török Jánosra céloz, aki az '50-es, '60-as években Széchenyi több kiadatlan iratát tette közzé, magát Széchenyi tanítványának hirdette, 1863-ban SZÉCHENYI POLITIKAI ISKOLÁJA címen afféle gyöngysorokat adott ki: ezt Gyulai Pál megbírálta; talán éppen e bírálat idején fogalmazott meg benne a szatíra gondolata. Az korántsem Török ellen irányul már, hanem egy általános hipokrizis ellen: a Széchenyi-kultusz önző kisajátítása ellen, melynek többféle típusa van (Török csak egy; megnevezetlen). Így általános nemzeti és morális szempontúvá válik a szatíra. Már indokolása kész szatíra: nem sirt, mikor Széchenyit mindenki siratta; oly férfiú, ki századoknak élt, nem akkor hal meg, mikor „*porhüvelyt cserél*” (1860. április 8.), hanem mikor már nem értik, mit beszélt, miért küzdött, s hamisított tant hirdetnek felőle. Ő hát most siratja, most, mikor úgynevezett hívei, tanítványai mindennap csúfot úznek belőle. A szatíra lírai rugója tehát azon bántó ellentét mély átérzése, mely a költőt a hangoskodók seregével szembeállítja: az igaz embert a képmutatókkal; Széchenyi igazi, értő tisztelőjét az önző kisajátítókkal; azt, aki a közéletben a magánembert mindenkor némaságra utalja, azokkal, akik a közéletet a magánember érvényesülésére használják fel; a becsületes, komoly meggyőződést a nyegleséggel. A közéleti nyegleség utálatá Gyulai Pál férfias lényének egyik legjellemzőbb jegye s legközvetlenebb indulata. Kritikai munkásságában is lírai elem volt ez, tudniillik nemcsak a bíráló értelem, az ítélet ténye, hanem ösztönszerű indulat. Hogyne lehetne ez költészetben is inspirálója? Sőt ez az a pont, melyen a költő és kritikus Gyulai Pál ugyanazon mély forrásból, saját lényé végső, etikai kútfejéből merít. Szatírának '60-as évekbeli költészetében elszaporodása az egyén teljes kiforrottságára vall: kifejezésben, irodalmi jelentkezésben is ugyanazon egység és azonosság elérésére.

Másik tanulságunk e szatírából: azt mondja, ő most siratja Széchenyit, a nagy, a tömeges siralmak elhangzása után, elmaradva, utoljára. Elképzeltetnénk költőt, ki erre valóban valamely nagyarányú siralomra zenditené meg lantját, s megmutatván, mit kell valóban sirnia az őszinteségnek, egyúttal visszás humorral sújtaná a képmutatókat. Valami nagyarányú, romantikusan vegyes, viharzó, dúlt líraiság lenne az, shakespeare-i, Lear királyszerű siralom. – De ő maga mondja: „*En elmaradtam, utoljára sírok, S im óda helyett rimes prózát írok.*” – Nos, ódai siralmak megkísértése ekkor már költőverseny-számba menne (Arany után!), s ideje el is múlt. Az ő „*sírása*”, Széchenyi-síratása voltaképp nem lírai ténye a költeménynek, hanem csak inspirálója, ösztönzője, mire? – arra, hogy egyszer végre leálcázza a nyegleséget, s megmutassa a kopár valóságot. Lírai indulata *jellemzésre* ösztönzi: sírásából – mint némi öngúnnyal mondja – „*rimes próza*” kél ki! Nem a kritikus Gyulai Pállal való azonosságra ismerünk-e ezúttal is: aki „*némi indulat*” nélkül alig tud közügyekhez hozzászólni, bírálni. – Ami e szatírában van, az voltaképp bizonyos költői formájú bírálat. E bírálati szándék is benne van szatírája fogantatásában a „most-aktuális” síratás gondolata mellett: mikor rámutat (II. szakaszában), mennyire nem túrnek bírálatot minálunk („*Hogy nem is író aki nem vívott – S eltűr satírát vagy bírálatot*”). Az indulat nem maga szólal meg, hanem élesíti, tömörre stilizálja a jellemzést, a hamisság vonásait osztályozza, típusokká formálja, s így aztán kiszolgáltatja a megvetés vagy kinevetés számára. (Típusok: 1) a Széchenyit külsőleg utánzó: egypár külföldi lovat hozatnak, közcélra adnak egypár száz forintot, állítólag „*kevésből sokat*”, rossz gazdák, de a nemzetgazdaságról írnak, terveket koholnak százával: s mindezek alapján Széchenyi tanítványának mondják magukat. 2) Széchenyi kritikai szellemét üres cinizmussá torzítják: ami csak érzés, kinevetik, gúnyol-

nak minden szellemet, lelkesedést, Mammont imádják. 3) Mindenért a nemzetet szidják: méltatlan hozzájuk! 4) Próféták: itt eddig semmi sem volt, Széchenyi is elavult, most ők jönnek – s Széchenyiből lopkodják össze újdonságaikat. 5) A szerény tanítvány, a jó ügy napszámosa; míg élt Széchenyi, ellensége volt – de meghalt, s ő örökölte egész szellemét, egyedüli valódi tanítványa Széchenyinek. 6) „nem igaz, mert mi áruljuk Széchenyi szellemét, hozzánk gyertek, olcsóbb!”)

Másik nagy szatírája: A NÉPSZERŰSÉG (1868; Kisfaludy társaságbeli székfoglalója, 1868). Kritikus pályája tapasztalataiból merít ez is: önmaga sokszor bíralt ellentéteit: a közönség gyöngéinek saját népszerűségük kedvéért hizelgő írókat, az egész igazságot kimondani nem merő vagy viszont az írók gyengeségeinek hizelgő, hiúságukat legyezgető kritikuskokat, már csaknem két évtizede láthatta, tanulmányozhatta; de a közönséget is, melyet hizelgéssel oly könnyen félrevezethet. A közeleti szereplésben oly általánosan megnyilatkozó hiúság szatírája ez. E hiúságban, kivált a közönség részén, valami naivság is van, épp azért a szatíra nem oly pusztá kiméletlen jellemzésből áll, mint az előbbi; másfelől a gúnyolt hiba nemcsak időszerű (történeti), mint a széchenyieskedés, hanem állandó magyar gyöngeség, mely a nemzeti erények közé oly sajátságos, alig érthető módon van elvegyülve: innen a kímélet, sőt a melegség másik forrása a szatírában. Lírailag gazdagabb, s változatosabb hangú, s egyszersmind részleteiben is elmélyedőbb, tömörebb ez a szatíra az előbbinél. E nemben legkiválóbb alkotása Gyulai Pálnak; s legteljesebben mutatja egyéniségét: benne van nemcsak a morális ellenszenv indulata, nemcsak az ettől vezetett (s mintegy azt indokló) jellemzés, bírálat, hanem a szeretet melegsége is, mely a hibák feltárását a maga jogán méltán gyakorolja. – Kritikus pályájával való szoros kapcsolatra vall az íróknak szóló sok éles rész. (Felolvasni!)

A NÉPSZERŰSÉG gondolatmenete. A kötekedés biztonsága; már tárgykitűzésénél szatírizál, hirtelen (költőtől kezdve) mindenkire, az egész magyarságra kiterjeszti a hibát (1. szakasz). E tárgyi oldal után a szubjektív. Mit akar egy költő a népszerűséget népszerűtlenül tárgyalva? Nem tapsot keres, csak hallgassák meg, hizelgést úgyszólván többet hallanak; vagy füttyölgék ki őszintén: neki az is jó, mert szatírája talált. Vagyis vagy megszivlelik, vagy legalábbis igazolják (2. sz.). Szószék, sajtó: hatalom szolgája; fejedelmé, népé; egyre megy; udvaronca mindkettőnek van (3. sz.). Neked is, magyar népem; mert vannak gyöngéid (4. sz.). A magyar nép gyöngéi. Első felmelegedés; aztán a hibák; saját erőfeszítéseit idő előtt cserbenhagyja; illúziók, naiv hiszékenység, érdemteleneknek osztja kegyeit (5. sz.). Nem a népet, hanem „tanácsadóját”, az udvaroncokat szólja; a gőgös tribunt, ki bérbe adta tollát, hizeleg, hazudik, bosszút áll, ámít: zsarnok szerepét tanulta el (6. sz.). Hiúság, rajongás, önérdék, gyávaság: népszerűségért. Példák (7–8. sz.). Az ellenszenv nagy összefoglaló szemléje: mi minden gyarlóság, hitványság nem bitorolja a népszerűség kegyeit! (9. sz.) Fájdalmas érzés: hirtelen befejezi (10. sz.).

Hasonló, az egész nemzetet illető szatirikus, de még melegebb, aggodóbb jellemzések: SOK BESZÉD (1869) és OH NEMZETEM... (1872, ez a leglíraibb; hiúság, könnyelműség, hizelgés méltatása, hiszékenység). Típust illet a kitűnő, népies dalszerű A TÁBLABÍRÓ (1868). Személyt illet (Jókait): EGY DRÁMAÍRÓ POLITIKUSRA (1869). Ez már epigrammaszerű, csattanós. Műfajilag az EGY KÉPVESELŐ EMLÉKKÖNYVÉBE (1869) is epigrammaféle, de tömörsége által az; hangja a csaknem lemondó, felszámoló szomorúságé.

Csodálatos, hogy a helyes, tömör megállapításban mennyi költői erő lehet; még prózában is; miért? mert élmény útján jut el odáig az ember. Gyulai Pálnak egyik leg-

mélyebb nagy élménye a morális felismerés; az folyvást foglalkoztatja őt. Ezért egyik legkiválóbb szatirikusunk. A magyar önismeretben Széchenyi egyik legigazibb tanítványa; a kritikai hazafiságban Petőfinek, Aranynak méltó társa. Később inkább reflexiókba hajlik; vagy xeniakba tömöríti szatiráját, aggodalmait.

Szatirikus költészete csaknem egészen ez évtized tulajdona. Széchenyi halála, az alkotmányos állapot lassú visszatérésének hangulati következményei a nemzetben, a kiegyezés körüli pártmegoszlások, az országgyűlés első éveit: mind hatással voltak rá, régebbi s egyidejű irodalmi tapasztalataim kívül.

Szatiráim kívül jóformán csak családi életével kapcsolatos költeményeket írt: BÖLCSŐDALOK -at (1863), OH MOSOLYOGJ RÁM! (1864), ÓSZI DÉLUTÁN (1865), HAJNALBAN (1866). Felesége halála után a boldog, ábrándos, bizakodó vagy vidám hangulat örökre megváltozik. Határ a kettő közt: EJI LÁTOGATÁS (1866). Figyelemre méltó: vesztesége után sokáig nem tör elő szubjektív hang; ahelyett ez a csudálatos tárgyilagosságú apoteózis a anyai szeretet halhatatlanságának. (Látni: veszteségét is mennyire az elvesztett nő szempontjából élte át teljesen, mintegy annak a fájdalomával helyettesítvén – s mélyítvén a magáét: az anyát látja, kinek el kellett szakadnia gyermekeitől; képzeletében mintegy tovább élteti annak anyai szeretetét, holta után is). Fájdalma is *részvét* jellegű.

A következő év remeke: A BUDAI RÓZSAHEGYEN (1867); egyedüli költeménye ez évben. A seb még új; még minden csaknem a régi, de elevenen fájdul a nagy, örök hiány; hallja a síri dalt; s mint az előbbi költeményben az anyát, itt a hitves szerelmét érzi tovaélőnek, s fohászkodik hozzá. Leánya, emlékezteti rá, édesanyja képe mása; ha mosolyog, szinte boldog csalódásba esik tőle (LEÁNYOMHOZ, 1868); Szamos-parti házuk előtt reá emlékezik (EGY HÁZ ELŐTT, 1868). AZ AKÁCFÁK ALATT (1869): itt is gyermekeivel kapcsolatban („*Oh Istenem, ha látnád*”). Enyhül lassan, megnyugszik, lemond, de még a sírban is szerettei szent emlékét kívánja örök álmának (OH AZ IDŐ..., 1870).

Ugyanazon okok, melyek szatirák írására készítették, magyarázzák töredékül maradt költői beszélyének, ROMHÁNYI-nak a keletkezését is (1869–72). Három ének készült el belőle, s a IV.-ből huszónhárom versszak (I. ének: *Vasárnapi Újság*, 1869; II.: *uo.* 1871; III.: *Budapesti Szemle*, 1877; IV.: *uo.* 1874). Szatirája tárgyai itt némely részletekben a korábbiak maradnak: a Széchenyieskedők (új Széchenyi, a függetlenek jelszavával s „*egész democrat alapon*”; régebben Széchenyi ellensége, most hú apródja, amit Széchenyi megért, most elmondja, mint új dolgot; a hiúságból vállalt politikai szerep; a honfifrázisok; Jókai „*nagy, csodás, szörnyű, szép*” képzelményei; pártszenvédély, mely a honvéd dicsőségét kiaknázza). Úgy, mint tárgyalt költeményeiben, szatirája itt is felemelkedik a lírai jellemzés magaslatára; s kimutatja a maga pozitív, meleg forrásait is (a honvéd magasztalása a II. ének elején; a nő apoteózis, szemben a „*hiú érdek*” képviselőjével, Matilddal).

Sok van e műben Gyulai Pál saját élményeiből és tapasztalataiból, magán- és közéletiekből egyaránt, melyeket most egy költői alkotás egészébe kívánna összeolvasztani. Befejezni talán épp azért nem volt képes, mert eszmei koncepciója igen sok szál egybefonását kívánta meg. Magánéletéből kétségkívül gernyeszegi emlékeiből meríthetett, talán nemcsak színek és hangulatokat, hanem jellemeket és eseményeket is (lásd a II. ének utolsó szakaszát). Alapja azonban az a nagy politikai tapasztalat, melyre a balsorsú '48/49 szorította rá a nemzetet, mely a politikai és irodalmi élet kiválóbbjait józanságra, mérsékletre, kritikai óvatosságra, az önismeret fegyelmére tanította meg, s mely határt von a magyar romanticizmus és a Gyulai Páltól is képviselt nemzeti

klasszicizmus magyarságeszménye között. Széchenyi kritikai hazafisága ez, de már az általa előre látott bajok megtörténte után, tehát a tényektől igazoltan; másfelől a szabadságharc nagyszerű erő kifejtésével egyetértő nemzeti szolidaritás, dicsőségéért való lelkesedés, de oly időben, mikor arról szinte beszélni is tilos.

Klasszicizmusunk három vezéregyénisége (Deákról nem is szólva) a maga módján leszámolt e nagy ténnyel. Arany (1851) keserű humorral, „*kétségbeesett kacajjal*” (NAGY-IDA), Kemény kritikai tanulmánnyal (A FORRADALOM UTÁN, 1850; MÉG EGY SZÓ A FORRADALOM UTÁN, 1851); legkésőbb Gyulai, de aztán állandóan: bírálatai egész szellemében, melyek a magyar lelkiismeretnek éppoly érzékeny ítéletei, mint az ízlésbeli-ek. Szatiráit is ez a szellem sugalmazta. Mert végül, mikor a kiegyezéssel '67 és '48 ellentéte, bár alkotmányos formák közt ismét aktuálissá lett: e nagy ellentét által létesített vagy meghatározott élményeit és gondolkodásmódját költői alkotás egészébe kívánta összefoglalni. Azok, akik ROMHÁNYI lassú haladása, majd véglegesnek felismert félbeszakadása miatt annyit gúnyolták Gyulai Pált, s ezzel részben bizonyára okozói is lettek ihllete eloszlásának, nem is sejtették, mily korszakos értelmű alkotás készült itt, s hogy e műben irodalmunk klasszikus korának egy sarkalatos állásfoglalása: „magyarságfogalma” jutott volna el poeticokritikai megnyilatkozásra, amint az már a töredékből is kitetszik.

Két férfialakja: Romhányi és Telegdi gróf, két '48 előtti politikustípus képviselői. Romhányi hiúságból keresi a népszerűség tapsait, ellenzéki szélsőbal; Telegdi konzervatív, pályáját március 15. szakasztja meg, a forradalmat, mely jövőjét megölte, gyűlöli, sem honja ellen, sem honjáért nem foghatván fegyvert, magányba vonul. Őt Romhányi a közpályán csak hazaárulónak titulálgatta.

S mi e két típussal szemben a költő állásfoglalása? Egyik sem az ő embere '48 előtti mivoltában (Romhányit erősebben elítélni, sőt szatirizálni látszik, de ez a benyomás csak onnan származik, hogy Romhányinak, mint főhősének, korábbi pályáját is részletesebben ismerteti, míg Telegdiét csak jelzi). De '49 után, úgy látszik, mindkettő nyer rokonszenvében. Romhányi nemcsak szónokolni tudott, hanem önfeláldozón, vitézül harcolni: ezzel kiengesztelte bűneit; Telegdi pedig a haza balsorsában megtalálja a testvéri kapcsot honfitársaihoz, s ő mondja ki a költő ítéletét:

*„A Nemesis fenyítő újja
Sujtott reátok és reánk,
Mindnyájan bűnösök valánk.”*

A költemény folyamán egy, ugyanez ellentétekkel kapcsolatos, csaknem máig aktuális nagy politikai vita bemutatására s elintézésére is módot talál Gyulai Pál – Kossuth és Görgey megítélése ez: melyik tette tönkre a hazát? ez az akkor szokásos pártkérdés. Gyulai Pál Romhányival védeti meg Görgeyt – s ez költeménye szempontjából szerencsés intézkedés; de nem volna Gyulai Pál, ha (bár költői műben) a maga határozott véleményét is ki nem mondaná: ember volt, s tévedt mindenik, a nemzetéltre mindenik döntőleg hatott, s hogy el nem veszünk nyomorultul, sőt hogy „*nemzetül nagyobbá lettünk*”; mindkettőjüknek köszönhetjük. Ez az ő igazsága: neki nincs bálvány, se bűnbakja (a IV. ének végső hat strófája). Mindkét állásfoglalás értelme: párt-szenvedélyek letompítása.

A költeménynek e politikai talapzatára és oszlopaira kezd a töredékben felépülni egy tragikus költői koncepció (Arany és Kemény tragikumfogalma értelmében). Romhányi, csak hogy egy grófnőnek, kinek udvarolgat, féltékenységét felébressze, udva-

rolni kezd Csáth Ilonkának, s frivol céljait elérvén, otthagyja; Ilont édesapja Telegdihez akarja adni, ki a leányt valóban mélyen, őszintén szereti; a leány, hosszas habozás után, árva, hiú dachból hozzá is megy Telegdihez, s már oldalánál, Telegdi kastélyában éli át a szabadságharc idejét. Romhányi mint osztrák zsandároktól üldözött honvéd menekül kastélyukba. Romhányi és Ilonka tragikumának az alapja ezzel meg van vetve.

Hogy azonban a költő ihletében a politikai anyag ingere talán még erősebb volt, mint a szerelmi tragikum koncepciója, az abból sejthető, hogy éppen a Kossuth–Görgey-pör elintézésével szakad meg a költemény. Még akkor Görgey mellett szólani nagy merészség volt; Kossuth népszerűsége mintegy szükségképp velejárt Görgey népszerűtlenségével, sőt feltételezte, hogy hazaáruló. E nagy igazságtalanság, a nemzeti hátlatlanság, egy kiváló embert meggyalázó, egész életét tönkretéző könnyelmű vád lép-ten-nyomon bántotta-ingerelte Gyulai Pál igazságszeretetét, s képzeletében felidézte mindazon nagy nemzeti hibák rendszerét, melyekből e vád mintegy lélektani szükségyszerűséggel állt elő. Őt lelkiismerete nem hagyta nyugodni, míg ki nem mondta a népszerűtlen valót: Görgey „*a nemzet-híruság aldozatja*”. De amint ezt kimondta, belső feszültsége – ihlete – megszűnt, s ROMHÁNYI befejezetlen maradt.

(NB. Görgeyvel ekkor ismerkedett meg. Elküldte neki költeményét; ez csak 1874-ben lehetett, mert akkor jelent meg a Görgeyre vonatkozó rész; ezzel kezdődött holtig tartó meleg barátságuk. Léwayval is Gyulai Pál révén ismerkedett meg Görgey. Lásd Voinovich: GÖRGEI ÉS AZ IRODALOM. *Budapesti Szemle*, 158. k. 1914. 270–272. o. (A *Budapesti Szemle*ben jelent aztán meg Görgeytől – Demár János álneven – a DEMBINSZKY EMLÉKIRATAI-nak bírálata: 1875; Kossuth IRATAI-ra egy helyreigazító cikk: 1881. március; majd Görgey Istvántól: KOSSUTH ÉS GÖRGEY, 1891. január.)

1862–72 közt írt költeményeiben egyébként a megszokott diszkrét mértékben a népies hang is felbukkan; így a BÖLCSŐDALOK-ban (1863), A SZERETŐK-ben (1864); némely gyermekmeséi is még ez évkör elejére esnek; A TÁBLABÍRÓ (1868) szintén népies ízű. 1864-ben lefordított németből egy portugál néprománcot is (KATHRINÉTA HAJÓ; a *Koszorúban*) egy cikkében, melyet egy német nyelven megjelent portugál népköltési gyűjteményről írt.

Novellát már csak kettőt írt:

NŐK A TÜKÖR ELŐTT (*Koszorú*, 1863). Úgy látszik, Arany nógatta. (Lásd levelét Aranyhoz, 1877. október 20.: „*én is írtam egyszer érted egy beszélyt, bizony nem jó kedvemből, s azóta sem írtam újabbat*”. Újabbat ugyan írt, vagy kiadott még egyet, de talán erre nem jól emlékszik ekkor. Viszont Aranyért aligha írhatott mást, mert ez az egy jelent meg Arany folyóiratában.) E keretes elbeszélés utolsó nőalakját feleségéről mintázta (lásd Galamb Sándor: GYULAI PÁL NOVELLÁI. *Itk*, 1921. 126. o.): nevét is meghagyta (Mari). A novella bevezetése szerint párizsi tartózkodása idején, lázbeteg álmában vonultak el szeme előtt e nőalakok. Még az időpontot is megmondja: 1856. április elején. Ha ez nem volna fiktív időponthoz kötés, akkor az következne belőle, hogy Szendrei Marit már ekkor szerette. (Első verse hozzá 1858 márciusában jelent meg!)

EGY ANYA (*Vasárnapi Újság*, 1866 és *A Kisfaludy-Társaság Évtalpjai* III., 1869). Ez volt utolsó novellája. Később ugyan akart írni még egyet. 1875-ben elhatározta, hogy a *Budapesti Szemle*nek ezután lehetőleg minden számában ad egy beszélyt; úgy látszik, ezzel a szándékával függ össze terve, hogy az 1876-i újról számba ő is ír egyet, „*ha valahogy sikerülne*”. Nem írta meg. (Lásd levelét Nagy Péterhez, 1875. július 23.)